

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra slovanských jazyků a literatur
Oddělení českého jazyka a literatury

Bakalářská práce

Frazeologie v lidových pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové

Vypracovala: Martina Mádlíková
Vedoucí práce: Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D.
České Budějovice 2016

Poděkování

Mé poděkování patří Mgr. Michaele Křivancové, Ph.D., za odborné rady a připomínky, za ochotu a především za trpělivost, kterou mi věnovala v průběhu zpracovávání bakalářské práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice 9. května 2016

.....

Obsah

ÚVOD.....	8
1 Lexikální zásoba	9
1.1 Jazyk.....	9
1.2 Slovní zásoba	9
1.3 Frazémy a idiomy.....	10
2 Frazeologie z pohledu odborných publikací II.	13
3 Lidová slovesnost a pohádka	19
3.1 Lidová slovesnost.....	19
3.1.1 Přísloví.....	19
3.1.2 Pořekadla	20
3.1.3 Pranostiky	20
3.1.4 Rčení	21
3.1.5 Hádanky	21
3.1.6 Zařikání, nebo-li zařikadla	22
3.2 Pohádka	22
3.2.1 Kouzelné pohádky	23
3.2.2 Zvířecí pohádky	23
3.2.3 Novelistické pohádky	23
3.2.4 Kumulativní pohádky	24
3.2.5 Legendární pohádky	24
4 Životopis K. J. Erbena a B. Němcové.....	25
4.1 Karel Jaromír Erben	25
4.2 Božena Němcová	27
5 Výsledky	32
5.1 Ustálené podoby počátkových formulí	32
5.2 Frazeologická spojení s významem podobnosti, vzhledu, zevnějšku:.....	33
5.3 Frazeologická spojení vyjadřující emoční stav jedince:	35
5.4 Frazeologická spojení vyjadřující údiv, úlek či překvapení:	37
5.5 Frazeologismy s významem intenzity, míry:	38
5.6 Frazeologická spojení týkající se času, časového rozmezí:	40
5.7 Frazeologická spojení s významem pohybu a rychlosti pohybu:.....	41
5.8 Frazeologická spojení s významem nenadálého objevení, či zmizení:.....	42
5.9 Frazeologická spojení vyjadřující prostor a vzdálenost:	43
5.10 Frazeologismy vyjadřující chování člověka i zvířete:	44
5.11 Frazeologická spojení týkající se rozumu, myslí:	46

5.12	Frazeologická spojení vyjadřující se o vzdělání/nevzdělání, práce:.....	47
5.13	Frazeologická spojení týkající se zvuku:.....	48
5.14	Frazeologická spojení vztahující se k probuzení a spánku:.....	49
5.15	Frazeologická spojení pojednávající o životě či smrti:	49
5.16	Frazeologická spojení zabývající se kladným vztahem mezi dvěma jedinci: 50	
5.17	Frazeologická spojení zabývající se povahovými vlastnostmi člověka:	51
5.18	Frazeologická spojení zabývající se negativním vztahem mezi dvěma jedinci: 52	
5.19	Frazémy zahrnující přísloví, rčení, pořekadla (tj. větné či souvětňné frazémy): 53	
5.20	Frazeologická spojení zahrnující ustálené pohádkové konce.....	54
6	Výsledky výzkumu:	55
7	Závěr:	56
8	Zdroje.....	58

Abstrakt

Bakalářská práce se věnuje frazeologii v lidových pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

Práce je rozdělena na část teoretickou a praktickou. Kapitoly teoretické části jsou věnovány předmětu frazeologie, typologii frazeologických spojení, vymezení jejich klasifikace i významu.

Teoretická část se dále zabývá frazeologií z pohledu autorů, jako je například Josef Václav Bečka, František Ladislav Čelakovský, František Čermák a mnoho dalších.

Dále tato část zahrnuje také stručné údaje o lidové slovesnosti a o životě Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

Praktická část představuje vyhledání a sběr frazeologických výrazů ve vybraných pohádkových textech Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové a následnou analýzu excerpovaných frazeologických a idiomatických jednotek.

Sesbíraný materiál je tříděn do sémantických skupin dle významu frazému jako celku. Některé významy spadají svým významem najednou do několika sémantických tříd, tudíž je zařazujeme ke každé třídě, kam svým významem spadají.

Cílem práce je zmapování, zda autoři užívají frazeologismů v lidových pohádkách, v čem se shodují, v čem rozcházejí a zda a jakým způsobem frazeologismy obměňují.

Abstract

The work is divided into theoretical and practical part. Theoretical chapters show the subject of phraseology, the typology of phraseology composites, classification and semantic meaning. Theoretical part also deals with the phraseology from the point of view of famous linguists such as Josef Václav Bečka, František Ladislav Čelakovský or František Čermák etc.

Theoretical part also provides information about folk tradition and lifes of Karel Jaromír Erben and Božena Němcová.

Practical part deals with searching of phraseology expressions in chosen fairy tales of Karel Jaromír Erben and Božena Němcová. Collected expressions are divided into semantic groups according their semantic features. Some of these expressions belong into several semantic groups and is therefore classified into all groups where its significance belong to.

The aim of this work is to analyse whether authors are actively using phraseology and whether and how they match or differ in using of these expressions and whether it is replaced somehow.

Seznam zkratk

PMČ = Příruční mluvnice češtiny

SČFI= Slovník české frazeologie a idiomatiky

ÚVOD

V bakalářské práci se věnujeme frazeologii v lidových pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové. Práce je rozdělena na teoretickou a praktickou část. V teoretické práci stručně představíme klíčové pojmy oboru lexikologie, jako je slovní zásoba, slovo, lexém, pojmenování a frazeologická jednotka.

V další kapitole se zaměříme na pojetí frazeologie a frazeologických jednotek v odborných učebnicích českého jazyka, mezi něž jsme zařadili Příruční mluvnici češtiny, Mluvnici současné češtiny, publikaci Čeština řeč a jazyk, Čeština pro učitele, Česká mluvnice a Nauka o českém jazyku. Podíváme se na to, jak teoretizují frazeologii a frazém, v čem se shodují či rozcházejí.

Pro detailnější náhled na frazeologii se také zaměříme na pohled autorů, kteří frazémy sbírají a hlouběji studují především toto odvětví lingvistiky. Zjistíme, jaký pohled na frazém nám přinese pojetí Čelakovského, Čermáka, Čechové, Zaorálka a Bečky. Stejně jako v kapitole předešlé nás budou zajímat shody a rozpory v názorech. Bude nás zajímat také to, jak autoři frazémy dělí a co do nich zařazují.

Další kapitola naší práce se bude věnovat lidové slovesnosti, především rčení, přísloví, úsloví, pranostikám apod. Božena Němcová a Karel Jaromír Erben se lidovou slovesností zabývali, proto je nezbytné si představit tuto látku. Dále si teoretizujeme pohádku z pohledu Jaroslava Tomana a Bohuslava Beneše a zjistíme, jak pohádku dělí. Součástí teoretické části práce jsou také stručné životopisy obou autorů.

Praktická část se pak bude věnovat frazémům, které nalezneme v pohádkách Erbena a Němcové. Provedeme sběr frazémů z knih pohádek a poté frazémy budeme třídit do sémantických skupin. Naším záměrem je zjistit, do jaké míry oba autoři frazémy užívají, v čem se shodují, v čem se rozcházejí a zda a jakým způsobem je obměňují.

I. Teoretická část

1 Lexikální zásoba

1.1 Jazyk

Lidský jazyk je komplexní soubor specifických znaků, funkcí a rysů. Jazyk je pomyslná část lidského vědomí uskutečňující se řečí. Jaroslav Hubáček tvrdí, že: „Z definice jazyka jako systému znaků sloužících jako základní prostředek lidského dorozumívání se dají vyvodit nejdůležitější rysy jazyka, a to jeho charakter znakový, systémový a společenský.“ Systémem jazyka a jazykem jako předmětem vědeckého zkoumání se detailněji zabývá jazykověda. Jazykověda nám také v tomto systému rozděluje stavbu každé promluvy na určité jazykové roviny, jež jsou zkoumány jazykovědnými obory. Podle Jaroslava Hubáčka se jazykové roviny dělí na: rovinu zvukovou, kterou zkoumají fonetika, fonologie a grafémika; věcného obsahu, kterou zkoumá lexikologie; mluvnického významu, tu zkoumá morfologie a syntax a slohovou, již se zabývá stylistika. Dále nás bude zajímat pouze lexikologie, která se zabývá slovní zásobou. (Hubáček, 1996)

1.2 Slovní zásoba

Slovní zásoba je vzhledem k systémovosti jazyka označována jako lexikální rovina. Jejím studiu se věnuje jazykovědný obor zvaný lexikologie. Lexikologickou otázkou se zabývají také další dílčí jazykovědné disciplíny, jako např. etymologie - nauka o původu slov, onomastika - nauka o vlastních jménech a lexikografie zabývající se sestavováním slovníků. „Lexikologie zkoumá slovo jako jednotku pojmenování, tedy základní stavivo jazykového projevu...“ (Hauser, 1980)

- Slovo

Pojem slovo je ten nejprostší útvar složený z hlásek, jež má pevný význam. (Vladimír Šmilauer, 1972 s. 30) Slova jsou členěna na jednotky nižších rovin, kterými jsou fonémy a morfémy, a díky nim se slova utváří zvukově, tvaroslovně

a slovotvorně. Roviny jednotek vyšších napomáhají ke stavbě slovních spojení, vět a textů.

- Lexém

Lexém je termín sloužící k popisu lexikální jednotky jazyka. Označuje jednotku formálně samostatnou s vlastním významem i funkcí. V češtině, zvláště pak u ohebných slov, obsahuje celé paradigma **matka, matky, matce... atd.; jíst, jím... budu jíst... jedl bych... atd.** Lexémy mohou být jednoslovné i víceslovné **pes, kyselina sírová.** (Cvrček, 2010) Slovo, neboli lexém, nebo také jinak lexikální jednotka, je chápáno jako nejběžnější prostředek pojmenování. Nesmíme však zaměňovat slovo a pojmenování. (Hubáček, 1996)

- Pojmenování

V publikaci *Čeština pro učitele* (1996) se Jaroslav Hubáček vyjadřuje o pojmenování takto: „Slovo lze označit i jako nejčastější prostředek pojmenování. Slovo a pojmenování však nemůžeme ztotožňovat; pojmenování může být vyjádřeno nejen jedním slovem (les, orba, malý, jít, i, aby), ale také souslovím (vysoká škola) a frazeologickým spojením (frazémem - nechat na holičkách, tichý jako pěna, komu se nelení, tomu se zelení apod.). Slovo je jazykovým vyjádřením pojmu; má význam obecný a může být polysémní (hlava). Teprve při konkrétním užití nabývá aktuální platnosti, tj. stává se pojmenováním.“ (Hubáček, 1996)

Lexikální jednotka může být jednoslovná, nebo víceslovná. Víceslovné lexikální jednotky mohou zahrnovat jak víceslovná pojmenování **orel skalní**, tak frazémy **zaslíbená země**. (Kolektiv autorů, 1995)

1.3 Frazémy a idiomy

V tomto bodu si objasníme frazém a idiom z pohledu mluvnic českého jazyka. Mezi nejnovější mluvnicí, která se vymezuje k frazeologii, patří *Mluvnice současné češtiny* (2013) Václava Cvrčka a jeho kolektivu. Václav Cvrček vymezuje frazeologii takto: „Frazeologie se zabývá zkoumáním ustálených anomálních kombinací, které se nazývají frazémy. Frazeologie se zaměřuje na formální aspekty těchto jednotek. Termíny idiom a idiomatika vyjadřují pohled na sémantické aspekty.“ (Cvrček a kol., 2013 s. 75)

K podobě frazému se Václav Cvrček vymezuje velmi podobně, jako je tomu v *Příruční mluvnici češtiny* (1995). *Příruční mluvnice češtiny* nám popisuje frazém takto: „**Frazém je ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, která má celistvý význam (zpravidla nerozložitelný na významy jednotlivých složek) a jejímž charakteristickým rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci (popřípadě na několik málo dalších).**“ (Kolektiv autorů, 1995: s. 71).

Příruční mluvnice češtiny dále vymezuje základní znaky frazému, mezi něž patří metaforičnost a expresivnost, k tomu jako příklad udáváme **udělat díru do světa, lézt někomu krkem**. Některé frazémy zůstávají zastaralé a dnes se tyto výrazy již neobnovují **kout pikle, nemá kouska rozumu**. Vedle klasických spojení slov, kde slova z víceslovného frazému běžně používáme v jiných spojeních, či zvláště se objevují ve frazémech monokabilní prvky, tj. takové, které se užívají jen v rámci jednoho frazému a jinak neexistují **pozdě bycha honit, mít pré**. (Kolektiv autorů, 1995)

Často se setkáváme s dichotomií frazém - idiom. Idiom označuje spíše významovou stránku, zatímco frazém tíhne k té formální. (Kolektiv autorů, 1995 s. 71)

Frazémy dle *Příruční mluvnice češtiny* dělíme na nevětné, ustálená přirovnání a frazémy větné.

Frazémy nevětné se již podle názvu víceméně nezapojují do větných struktur, pouze v konkrétních případech a to ne zcela běžně. Patří sem spojení jako **praštit přes kapsu, na dosah ruky nebo růžové brýle**.

Ustálená přirovnání jsou ustálená spojení slov, která naznačují základy větné kompozice, obsazují však některé pozice v ní až v určitých kontextech. Příklad, který uvádí *Příruční mluvnice*, **spát jako na vodě**, je známý spíše v této podobě, **spí, jako když ho do vody hodí**. Klasickou podobu přirovnání vidáme často v běžné mluvě, charakterizujeme-li člověka, ať už jde o vzhled či povahu, například **je krásná jako...**

Frazémy větné jsou frazémy svojí strukturou shodné s větou, nebo souvětím. Dále se ještě dělí na slovesné a neslovesné. Další rozdělení frazémů větných zahrnuje pořekadla, pranostiky, přísloví a okřídlená slova, jejichž definicím a příkladům se věnujeme v dalších kapitolách, především v kapitole o lidové slovesnosti.

Václav Cvrček má jiné pojetí klasifikace. Dělí frazémy na:

- frazémy neslovesné: zlaté ruce,
  - přirovnání: spí jako dudek,
  - binomiál, jež je dvoukomponentový frazém založený na opakování stejného druhu: alfa a omega, horem dolem,
  - slovesné: mít pro strach uděláno,
  - větné, které ještě rozděluje na: přísloví, pranostiky, citáty, dialogické frazémy.
- (Cvrček a kol., 2010)

Svým dělením frazémů větných se Václav Cvrček téměř shoduje s *Příruční mluvnici*, avšak oproti *Příruční mluvnici* zařazuje Václav Cvrček do této oblasti ještě dialogické frazémy **Dobry den - Celý den, bába leze komínem.**

2 Frazeologie z pohledu odborných publikací II.

V kapitole pojednávající o slovní zásobě (viz výše) jsme si charakterizovali frazeologii a frazémy z pohledu mluvnic českého jazyka. V této kapitole se dozvíme, jak nahlíží na frazém autoři zabývající se převážně sběrem frazeologismů. Dozvíme se, jak frazeologii dělí a co všechno pod pojem frazém, frazeologismus či frazeologické spojení řadí. Publikace řadíme pro větší přehlednost chronologicky od nejstarší.

„Bez přísloví věk neproživeš“, je prohlášení Františka Ladislava Čelakovského v jeho díle *Mudrosloví národu slovanskému* (1999). K výrazu mudrosloví dodává, že je to jen ekvivalent k výrazu přísloví, což je prý chápáno jako nadřazený výraz k rčení, úsloví, sousloví či pořekadlu. Z tohoto díla mj. čerpal František Čermák, který tuto publikaci považuje za vrchol staré tradice. (Čermák, 2009: str. 485) František Ladislav Čelakovský řadí přísloví nikoliv podle abecedy, ale podle sémantického významu. Toto členění, ale i vymezení výrazů uvnitř tříd je Čermákem Čelakovskému vytýkáno. (Čermák in Parémie národů slovanských, 2003) Avšak my Mudrosloví zmiňujeme z důvodu sémantického řazení, kterým jsme se inspirovali, a tento přístup k řazení frazémů aplikujeme v praktické části práce.

Václav Flajšhans se v souboru nazvaném *Česká přísloví - Sbirka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku* soustředí na česká a slovanská přísloví a rčení se západoevropskými paralelami. **V době, kdy napsal slovník, správně upozorňuje na nebezpečí zkázy lidového přísloví, pokud bude žít jen v ústech lidu.** Flajšhans zařazuje česká přísloví do veliké rodiny s příslovími germánskými a románskými. Tvrdí, že nejméně je však originálních přísloví původně českých, která ovšem byla jako většina ostatních přejata z románských či germánských podkladů.

Dělí přísloví na dvě skupiny. Prísloví metaforická patří do první skupiny. Tato přísloví se zbavují přílišné moralizace a čerpají z denních zkušeností. Například uveďme: **kovář, který kuje železo, dokud je žhavé** představuje typickou denní zkušenost. Musí dosáhnout toho, že se zkušenost přenesou do morálky a pravidel lidského jednání.

Druhou skupinou jsou gnomická přísloví, tedy mravní, například **pýcha předchází pád**. Vyznačují se věčným a krátkým tvarem. Tvoří přechod od přísloví k průpovědím s tím, že se přísloví utváří a mění od tvůrce přes plno zdokonalovatelů, zatímco sentence neboli průpověď vzniká najednou, Václav Flajšhans používá tento název průpověď pro výroky slavných lidí s hlubším významem, nějakým moudrem.

Václav Flajšhans definuje také termín pořekadlo. Vymezuje ho jako nejprostší formu, jako zárodek pro přísloví a zdůrazňuje, že mezi příslovím a pořekadlem je jen úzká hranice, která se může měnit pomocí pouhé formulace (přísloví - **Nenos dříví do lesa.**, pořekadlo - **Nosit dříví do lesa.**).

O přirovnáních autor smýšlí jako o elementech budoucích přísloví, kde nalzáme výběr mezi tisíci různými výrazy, kterými přirovnáme **černý jako havran, noc, uhel**. Po formální stránce jsou přísloví velmi rozmanitá. Nacházíme výrazy od archaismů až po cizí výrazy. Užívají se hojně slovní hříčky, tropy, figury. Důležitý je podle Václava Flajšhans paralellismus v přísloví dvojčlenném, kde se oba členy staví proti sobě, kvalitativně i kvantitativně.

Říkadla byla dříve pro zapamatování moc dlouhá, tvrdí Václav Flajšhans, proto se nedochovávají a hynou záhy.

Další, poněkud obsáhlejší a rozdílné dělení poskytuje *Slovník synonym a frazeologismů* (1977), kde Josef Václav Bečka rozděluje frazeologická spojení na: frazeologické obraty intenzifikační neboli zesilující; frazeologické obraty verbalizační neboli slovesné a frazeologické obraty konkretizační neboli rčení.

Frazeologické obraty zesilující se soustředí na potřebu zesílit nebo zeslabit význam slova určitého pojmenování. Používají se k tomu výrazy typu: velmi, silně, plně, vážně, malé, veliké, vůbec, dosti atd. Intenzifikační volná spojení považujeme za frazeologismy jen v případech, kde se spojení ustálilo. Tato frazeologická spojení zesilující neboli intenzifikační rozděluje dále do skupin podle jejich formy na:

- slovní přirovnání (většinou nerozvitě) - **krade jako straka**,
- větné přirovnání – **spal, jako když ho do vody hodí**,
- intenzifikaci přídavným jménem, příslovcem - **mravenčí píle, slepě důvěřovat**,
- intenzifikaci podstatným jménem - **po zuby ozbrojený**,
- intenzifikaci větou účinkovou - **lže, až se mu od úst práší**. (Bečka, 1977)

Intenzifikační frazeologismy se objevují výhradně v lidové řeči, v uměleckém stylu pouze charakterizují zvláštní formu lidové řeči.

Frazeologické obraty slovesné vytváří uvnitř spojení vztahy připojující k slovesům vhodná podstatná jména na základě ustálenosti a používanosti. Mohou to být slovesa, která mají široké pole působnosti, například: **mít, být, působit**, nebo slovesa, která vzniklým spojením dostanou přenesený význam, například: **zachovat klid, uvést do rozpaků**. Stává se, že některé slovesné obraty se natolik ustálí, že jejich

přenesený význam ani nevnímáme, mnohdy některé vazby fungují dodnes pouze a jen jako frazeologismy **budit rozhořčení**. Tyto slovesné frazeologismy se používají převážně v publicistickém a odborném funkčním stylu.

Rčení jsou u Bečky nejpočetnější skupinou. Mezi jejich základní funkce patří oživení mluveného jazyka. Hojně se vyskytuje rčení dle Bečky v publicistickém stylu. Bečka je charakterizuje jako: „frazeologické obraty, které jako celek označují skutečnost složeným pojmenováním nepřímým (metaforickým, metonymickým, synekdochickým).“ (Bečka, 1977: s. 369) Do kategorie rčení spadají podle Bečky i některá ustálená přirovnání **šlo to jako po drátku**. Některé výrazy mají dosti vyvinutou výrazovou citovost **straší mu ve věži**, nebo fungují na základě výpustky (elipsy) **dát mu zelenou**. Na rozdíl od pořekadel či přísloví můžeme u rčení nalézt variantnost v jejich složení **tropit si z někoho šašky, tropit si z někoho blázny**. V části svého slovníku, nazvané Rčení, pak Josef Václav Bečka uvádí pouze aktuálně užívaná rčení. Vyhýbá se slangovým a obhroublým výrazům a rozděluje je na rčení knižní, lidová a běžná. Rčení do slovníku řadí podle jejich významu. Dále zmiňuje klišé, která také patří podle Bečky do skupiny rčení.

Další skupinou je úsloví. Dle Bečky stojí na hranici od rčení k přísloví **už je ruka v rukávu**. „Vidíme, že takové obraty nevstupují do věty, nýbrž se k ní jen přiřazují, jsou jako doplněk toho, co říká věta, a vytvářejí s ní takto souvětí, většinou souřadné.“ (Bečka, 1977: s. 415) Bečka dále upozorňuje také na to, že některá frazeologická spojení fungují dodnes, ale jejich části již zastaraly a nejsou srozumitelné pro dnešního moderního člověka. V příkladu **začínat od píky** netušíme, co píka znamená. Jako celek má význam **začít od úplné nuly, od začátku**. Bečka formuluje problém zastarávání následovně: „Frazeologismus často žije dál, i když se jeho podklad časem stal nezřetelným nebo se úplně zastřel.“ (Bečka, 1977: str. 321)

Jaroslav Zaorálek se soustředí především na frazémy, jež nazývá souhrnně rčení. Ve slovníku nazvaném *Rčení* (1996) rozřazuje dvě velké skupiny: V první skupině uvádí rčení, kam zařazuje přirovnání **zelený jak sedma**, což většina autorů zabývající se frazeologií řadí do samostatného oddělení; dále úsloví a pořekadla, kde jako příklad uvádí **udělat dlouhý nos, kápnout božskou, pustit chlup**. Jaroslav Zaorálek považuje úsloví za hraniční výraz mezi pořekadlem a rčením. Rčení odlišuje od pořekadel hlavně tím, že rčení můžeme časovat **jít do horoucího pekla**, oproti tomu pořekadlo nemůžeme, nebo jen omezeně **já nic, já muzikant**. Formálně u rčení shledáme pouze spojení, které je možno dotvořit, obměnit, aniž bychom museli měnit význam spojení. Rčením Zaorálek

rozumí útvar lidové slovesnosti. Co do rozsahu je krátké a prozrazuje nějakou lidskou zkušenost. Vymezení pojmu rčení je u Zaorálka obsáhlejší než u kteréhokoli jiného lingvisty.

Druhou skupinou jsou přísloví. Zaorálek na přísloví nahlíží jako na výraz lidské moudrosti, který nás mravně poučuje či kárá, zatímco rčení pochází z lidské fantazie. Formální stránka přísloví obsahuje ohraničené stavby vět.

František Čermák, současný český jazykovědec zabývající se lexikologií, idiomatikou, frazeologií, korpusovou lingvistikou a mnoha dalšími vědami, nám poskytuje náhled na idiomatiku a frazeologii současného českého jazyka mnohem zevrubněji než mnoho jeho předchůdců. Důkazem toho je čtyřdílný *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (2009), který vznikl již od šedesátých let dvacátého století.

SČFI se soustředí na živé, frekventované výrazy, které jsou co nejsoučasnější. František Čermák o frazému říká: „Věcně se za idiomatický a frazeologický výraz považuje ustálená a minimálně dvouslovná kombinace libovolného slovního druhu s jiným (případně kombinace stejných slovních druhů), která je příznačná tím, že (aspoň) jeden její člen je schopen se v daném významu a funkci spojovat s jinými slovy v textu jen krajně omezeně, popř. vůbec ne; je tedy v tomto významu či funkci omezený pouze na tuto kombinaci.“ (Čermák, 2009: s. 14) Tato definice obsahuje bezesporu velmi podobný náhled na frazém jako u Cvrčka, který se Čermákovým pojetím zjevně inspiroval.

Dále pak Čermák rozlišuje pojem frazém a idiom a frazeologie a idiomatika. Podle Františka Čermáka jde pouze o rozdíl po formální, výrazové stránce (frazém, frazeologie) a významové a funkční (idiom, idiomatika).

František Čermák rozděluje SČFI ojedinele podle formy tedy na: přirovnání, výrazy neslovesné, slovesné a nejobsáhlejší větné.

První díl SČFI charakterizuje přirovnání jako: „ustálené a idiomatické pojmenování sloužící k označení a hodnocení (především) podobnostního vztahu mezi jménem (substantivem), určeným v konkrétním kontextu, a předem daným modelem.“ (Čermák, 2009: s. 487) Uvádíme příklady: **je to porce, jak pro vrabce; být jako němý; být jako jed.**

Druhý svazek slovníku pojednává o neslovesných výrazech. „Z různých funkčních typů zahrnuje tento svazek SČFI frazémy neslovesné, tedy (1) nominální (jmenné), tj. substantivní, adjektivní a zájmené, frazémy adverbiální (v širším smyslu okolnostní, cirkumstativní) a některé číslovkové, (2) frazémy relační, tj. prepozicionální

(předložkové) a konjunkční (spojkové), deiktické (zvláště složená ukazovací a odkazovací zájmena) a partikulární (částice).“ (Čermák, 2009: str. 9)

Čermák v dalším svazku slovníku, tentokrát výrazů slovesných, považuje za verbální (slovesný) frazém/idiom „...každou aspoň binární kombinaci slovních forem (z nichž jedna je slovesná), která je anomální v tom, že aspoň jeden z jejích obou (více) diskrétních komponentů se v dané funkci a obvykle i významu vyskytuje právě jen v daném frazému (idiomu). Popř. v několika málo dalších, obvykle strukturně svázaných...“ (J. Filipec a Čermák, 1985) Pro názornost zde máme i příklad frazeologického spojení **hodit něco za hlavu** a oproti tomu volné spojení **hodit něco za záda, nohy** atd.

Větné neboli propoziční frazémy vymezuje František Čermák takto: „Propoziční frazém (a idiom) je tedy každá aspoň binární ustálená kombinace slovních tvarů větné povahy, která je anomální v tom, že aspoň jeden z jejích diskrétních komponentů se v dané funkci a obvykle i významu vyskytuje jen v daném frazému (idiomu), popř. jen v několika málo dalších, obvykle strukturně svázaných.“ (Čermák 2009: s. 1241). Důležitá je forma úplné věty **Čert to vem!** Autor mezi větné frazémy řadí také ustálené a známé citáty. Podotýká, že tradice vytvořila pro oblast spojení, které patří pod pojem propoziční frazém mnoho různých označení, která jsou dnes nejasná a málo sdělují, různě se překrývají a nominativně nestačí splňovat požadavky Čermákova pojetí propoziční frazém. Patří sem mj. anekdota, citát, hádanka, hříčka, okřídlená slova, říkadlo, říkanka, úsloví, pořekadlo, rčení a přísloví a mnoho dalších. V důsledku mnoha názvů a ještě více obrátů, které nespádají do žádné kategorie, navrhuje zůstat u jednotícího pojmu propoziční frazémy.

Zatímco Marie Čechová souhlasí s definováním jednotky frazeologie a frazému s pojetím Čermákovým či Bečkovým, dělí frazémy na tradiční (tzv. lidové) a kulturní. Mezi tradiční/lidové frazémy řadí rčení, ustálená přirovnání se srovnávacím výrazem, pořekadla, pranostiky a přísloví. Mezi kulturní frazémy pak řadí rčení cizojazyčná. Podotýká, že: „Vyšší jednotky výše uvedené, tj. přísloví, pořekadla, pranostiky (event. i další: maxima, průpovědky a říkadla), se někdy vyčleňují jako tzv. paremie a jejich studiem se zabývá paremiologie, tak jako frazémy studuje frazeologie.“ (Čechová, 2000: s. 67)

V další kapitole nahlédneme na tzv. paremia, tj. jednotky lidové slovesnosti, které můžeme nazývat také frazémy, kterými se budeme zabývat v praktické části naší práce.

Marie Čechová zastává názor, se kterým se ztotožňujeme, a to: „**Lingvisté se navzájem různí v názoru na vymezení podstatných vlastností frazeologických jednotek.**“ (Čechová, 2012: s. 119) Jediné, na čem se shodují, jsou znaky, které byly již zmíněny v kapitole Lexikální zásoba. Neexistuje jednotný názor na frazém, ani na jednotky, které do frazeologie patří či nikoliv, ani na obsah těchto jednotek. Důležitý je jednotný náhled na základní znaky a rysy.

3 Lidová slovesnost a pohádka

3.1 Lidová slovesnost

Tato kapitola nám slouží k nahlédnutí na parémie či frazémy objevující se mezi folklorními žánry, se kterými se budeme setkávat v naší praktické/výzkumné části. Tyto žánry velice dobře popisují Jaroslav Toman (1992) a Bohuslav Beneš (1990).

Jaroslav Toman pod pojmem lidová slovesnost rozumí nejstarší slovesné projevy. Tyto nejstarší slovesné projevy sahají až do pravěku, kde se zrcadlil vztah pravěkých lidí k přírodě, jejich závislost na ní a jejich poznání. Tyto projevy doprovázely všelijaké obřady a byly ve formě zaklínadel, průpovědí či říkadel. Nechyběl jim rytmus ani melodie. „Lidová slovesnost u nás vznikala a šířila se ještě před vynalezením písma, ale i později, nezávisle na existující psané literatuře. Vyjadřovala životní názory, zkušenosti, představy, prožitky, myšlení, cítění, tužby, způsob žití, etiku a filosofii lidového společenství, nejprve venkovského (v 17. a 18. století), posléze i městského (od poloviny 19. století).“ (Toman, 1992: s. 15-16) Lidová slovesnost dle Jaroslava Tomana zahrnuje prózu, poezii, tvorbu epickou, lyrickou, ale i dramatickou. Člení ji na čtyři okruhy, z nichž nás bude zajímat dětský slovesný folklór (sem patří: říkadla, rozpočítadla, škádlivky, ukolébavky, hádanky, zaříkadla, koledy, přísloví, pořekadla a prozaický žánr lidové epiky, kam spadá pohádka.)

Bohuslav Beneš se zmiňuje o drobných folklorních žánrech ve své knize *Lidová slovesnost* a věnuje se jim v kapitole Lidová poezie. Náhled Beneše na drobné folklorní žánry je jasnější a celistvější, proto budeme dále rozdělovat tyto žánry podle jeho publikace. Rčení přidáváme od Jaroslava Tomana kvůli jejich úplné absenci v publikaci Bohuslava Beneše.

Beneš zařazuje do drobných folklorních žánrů přísloví, pořekadla, pranostiky, hádanky, zaříkadla, lidové nápisy a dopisy.

3.1.1 Přísloví

Přísloví dle Jaroslava Tomana jsou krátké veršované útvary označující soubor lidových mravů, kritérií pro dobro a zlo a soustavu pravidel, jak se zachovat v kterékoliv životní situaci. Toman jako příklad uvádí: **pýcha předchází pád**.

Bohuslav Beneš o příslovích říká: „Samy o sobě jsou to obsahové mnohoznačné výpovědi, které nabývají vhodného a přesného významu teprve v souvislostech, v nichž byly použity.“ (Beneš, 1990: s. 238) Příslovím můžeme vyjadřovat

hodnocení, normy jednání a závěry. Jako příklady přísloví uvádíme: **Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne. Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.** Dále Beneš tvrdí, že při nadměrném používání přísloví dochází ke *karikování*, dle Marie Čechové jde o *aktualizaci*, „...“, aktualizace tak může podněcovat vývoj ve frazeologii, je jejím dynamickým faktorem, ...“ (Čechová, 2012: s. 123), v příkladu **jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá** je to druhá půlka přísloví, která se přetvoří, většinou s humorným podtextem: **jak se do lesa volá, vyběhne hajný a hubuje, že se tady plaší zvěř.** Formální stránka přísloví je ve většině případů dvoučlenná, kde oba členy jsou vzájemně rytmizované, souřadné, mnohdy i se stejným počtem slabik. **Kdo lže, ten krade. Bez práce, ani koláče. Kde se kdo zrodí, tam se i hodí.**

3.1.2 Pořekadla

Jaroslav Toman vymezuje pořekadlo jako ustálené spojení slov, které nám říká většinou komickou a přenesenou formou nějakou lidskou zkušenost, ale bez mravního poučení. **Čumí jako tele na nová vrata.**

Bohuslav Beneš dodává, že pořekadlo je subjektivní hodnocení bez zobecnění, které tvoří mluvnicky nesoběstačná věta. **Dostat se z bláta do louže. Utopit na lžici vody. Pozdě bycha honiti.**

3.1.3 Pranostiky

Pranostiky dle Beneše jsou zkušenosti nabyté lidmi dlouhodobým stykem s přírodou. Pranostiky shrnují lidské zkušenosti s počasím a jsou spojovány s předpovědi. Bohuslav Beneš je tematicky rozděluje do oddílů na „...konstatování souvislostí mezi přírodními podmínkami a budoucí úrodou (prognóza = předpověď), konstatování vzájemných souvislostí přírodních jevů a souvislostí mezi chováním a výskytem zvířat a ptactva a úrodou.“ (Beneš, 1990: s. 239) Uvádíme příklady k tomuto rozdělení: **V máji vlhko, chladno, bude vína na dno; Roj, který se v máji rojí, za plný vůz sen a stojí, v červnu rojení nestojí za zvonění.**

Postupem času se jednotlivé předpovědi či pranostiky začaly spojovat přímo se jménem svätce **Svatý Martin přijíždí na bílém koni.** Formálně nalezneme většinu dvoudílných pranostik tvořených podmínkovou větou, například: **když se v máji blýská, sedlák si výská,** nebo se objevují ve formě aforismů, parabol,

alegorií či paralelismů. Jako příklady uvádíme: **když máj vláhy nedá, červen se předá; večer silná rosa rozepěje ráno kosa.**

3.1.4 Rčení

Jaroslav Toman objasňuje původ rčení, které u Bohuslava Beneše nenalzáme vůbec: „Jestliže se v pořekadle obrazné spojení slov lexikalizuje a ztrácí svůj původní přenesený smysl, vzniká tzv. lidové rčení. Např.: Má brouky v hlavě. Stokrát nic umožilo osla.“ (Toman, 1992: s. 56)

3.1.5 Hádanky

Dle Jaroslava Tomanova hádanka sloužila k rozvoji dětského myšlení, fantazie a citu.

Podle Bohuslava Beneše se vyznačují jednoduchou skladbou. Stojí na pomezí literatury, folkloru, slovních hříček nebo zábavných komentářů. Základní funkcí hádanky je možnost dvojího významu. V lidové slovesnosti se objevují i v pohádkách nebo ve vyprávěních, kde hlavní hrdina musí plnit různé úkoly, nebo hádat hádanky. Později mají i mravní funkci a jsou součástí výchovy mládeže díky svému poučnému charakteru. Tematicky připomínají všední život, věci kolem nás.

Bohuslav Beneš uvádí jakési rozdělení hádanek. „Slovesná složka vychází ze změny významu a jeho obrazného vyjádření: malý domeček, plný koleček (hodiny), případně z komicnosti slov: železné ptáče, lněný ocásek - co je to? (jehla a nit). Časté jsou personifikace: plná škola dětí a nemohou ven (makovice), protikladná srovnání: kdo toho nevidí, zvedne to, kdo to vidí, nechá ležet (červivý ořech). Běžná je rytmizovaná řeč s náznakem rýmů nebo s asonancemi.“ (Beneš, 1990: s. 239 - 240) Na rozdělení se Beneš s Tomanem neshodují.

Jaroslav Toman rozděluje hádanky podle formy na: metaforicko-metonymické, obrazně pojmenovávající atributy příslušného jevu, doplněné o otázky (**Vlasy nemá, hřeben nosí, ostruhy má, chodí bosý.**); hádanky s nonsensovým podkladem: (**Který pták má na ocasu raka?**); hádanky početní: (**Na louce se honili zajíci. Běželi jeden za druhým, za sebou sem a tam. Kolik jich bylo?**) a na nepravé hádanky, které často ani nevyžadují řešení: (**Proč má mlynář bílou čepici?**)

3.1.6 Zařikání, nebo-li zařikadla

Bohuslav Beneš tvrdí, že jde o nejstarší ústní slovesné projevy související s vírou a magií. Bývaly doprovázeny nějakými úkony nebo pohyby v rámci magických obřadů. Tato zařikadla se předávala po generacích. Nezbytné rekvizity, jako například oděvy, vlasy, fotky, odvary z bylin apod., se používaly například při úplňku nebo při východu slunce. Zařikávání dle Bohuslava Beneše má formu zrytmizované prózy, nebo primitivních veršů. Uvádí příklad z textu Karla Jaromíra Erbena „Pán Bůh od věků věků - předivé jsou jeho milosti! Ty a ty (jméno zažehnávaného) já tobě dělám vodu, na nádchu, na přehlídku, na uhrančivost: jestli tě napadla buď z vody nebo z větru, buď z leknutí, nebo přejití: jestli tě kdo uhranul jakýmakoli očima: buď modrýma, neb zelenýma, buď černýma, neb červenýma: buď muž nebo žena, buď mládenec, nebo panna, buď pachole, nebo děvče. K tomu mi dopomáhej Bůh Otec, Bůh Syn a Bůh Duch svatý amen.“ (Beneš, 1990: str. 246)

3.2 Pohádka

Pohádka je útvar uměleckého funkčního stylu.

Podle autorek Svatavy Urbanové a Mileny Rosové v publikaci *Žánry, osobnosti a díla* (2005) se řadí pojmenování *pohádka* k mladým termínům. Jako důkaz udávají vyprávění Boženy Němcové, jež známe jako *Národní báchorky a pověsti*, kde Božena Němcová použila slovo *báchorky*. Jaroslav Toman definuje výraz *báchorka* jako jeden ze základních prozaických útvarů ústní lidové slovesnosti, který měl dříve vliv především na dospělé osazenstvo posluchačů. Postupem doby a vývojem však přešlo na dětské publikum.

Bohuslav Beneš charakterizuje pohádku takto: „Pohádky jsou ústní povídky, vyprávěné v lidových vrstvách jako rozptýlení; jejich obsahem jsou příběhy z hlediska běžného pojetí neobyčejné (fantastické, zázračné nebo z všedního života) a vyznačující se speciální kompozičně stylistickou stavbou.“ (Beneš, 1990: str. 256)

Jádrem pohádky bývá podle Jaroslava Tomana smyšlený fantaskní příběh s neexistujícími bytostmi, dějem i prostředím. V tom se s Bohuslavem Benešem shodují. Hlavní myšlenka lidové pohádky dle Jaroslava Tomana obsahuje filozofii lidového kolektivu, životní moudrosti a morálky, těsného vztahu člověka a přírody a cítěním pro dobro a zlo.

Jaroslav Toman i Bohuslav Beneš se shodují na základním rozdělení pohádek na a) kouzelné, b) zvířecí a c) novelistické, avšak Bohuslav Beneš uvádí ještě pohádky legendární, kumulativní a samostatnou odnož novelistických pohádek, kterými jsou pohádky o čertech. Jaroslav Toman pak uvádí odnož kouzelných - démonických pohádek, které obsahují především nadpřirozené bytosti.

3.2.1 Kouzelné pohádky

Vyskytují se zde nadpřirozené a kouzelné jevy, které se prolínají s reálným světem. Formulovitost je princip vyjadřování se v těchto, ale i v ostatních typech pohádek. Mezi nejtypičtější pohádkové formule patří například (**Byl jednou jeden...**), nebo magická sousloví vyskytující se uprostřed (**Stolečku, prostři se!**), anebo formule naznačující konec pohádky (**Zazvonil zvonec a pohádka je konec!**).

Dalšími aspekty kouzelných pohádek jsou: dekorativnost projevující se v různých symbolických počtech (tři úkoly, trojí opakování), symetrie důležitá pro rovnováhu mezi postavami a kouzelnými pomocníky, nebo stabilní počet postav (jeden král, tři synové). Bohuslav Beneš zmiňuje také důležitost funkce postav. Kouzelné pohádky jsou plné funkcí (úkol, řešení úkolu, odměna apod.), které mají vždy stejnou posloupnost.

3.2.2 Zvířecí pohádky

Jaroslav Toman představuje zvířecí pohádku jako alegorii na lidské bytí. Pomocí zvířecích postav, kterým se připisují lidské vlastnosti, se představuje symbolické zobrazení lidského chování. „Antropomorfizovaní zvířecí hrdinové si někdy ponechávají své přírodní biologické vlastnosti, často se stávají přáteli a pomocníky lidí (liška Ryška, Pták Ohnivák).“ (Toman, 1992: s. 66)

3.2.3 Novelistické pohádky

V těchto pohádkách se nevyskytují žádné nadpřirozené bytosti ani kouzelné děje. Základním principem jsou hlavní hrdinové, kterým nechybí statečnost a vypořádávají se úspěšně s různými nástrahami, úkoly apod.

3.2.4 Kumulativní pohádky

Dosud jsou málo prozkoumané a dle Bohuslava Beneše tvoří svou vlastní zvláštní skupinu. Řadí sem pohádky typu **Otesánek, O kohoutkovi a slepičce, O veliké řepě** a mnoho dalších. „Základním rysem kumulativních pohádek je řetězová výstavba textu, ...“ (Beneš, 1990: s. 262) Tyto pohádky se mimo jiné vyskytují v pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

3.2.5 Legendární pohádky

V legendárních pohádkách podle Bohuslava Beneše vystupují postavy Krista a sv. Petra. Děj těchto pohádek má čistě světský ráz. V českém folkloru se mnoho neobjevují. (Beneš, 1990)

4 Životopis K. J. Erbena a B. Němcové

4.1 Karel Jaromír Erben

Karel Jaromír Erben se narodil 7. listopadu 1811 do rodiny řemeslníka a podkrkonošského písmáka v Miletíně.

Erben studoval na gymnáziu v Hradci Králové. Při studiích si přivydělával hrou na klavír a vyučováním hudby v měšťanských rodinách.

Láska k hudbě ho také vedla při sběru lidových písní. Na písně pohlížel jako na zpívané texty a tímto způsobem k nim i přistupoval. Už od dětství si zapisoval lidové písně i s nápěvy. Na gymnáziu měl nejprve problémy s němčinou, ale ty vyřešil a zanedlouho už Karel psal své první básně, vzhledem k dobovým poměrům, v němčině. Tehdejší poměry roku 1830 také přispěly k sepsání Erbenovy první české básně - vlastenecké znělky.

Přes finanční nepřízeň poté vystudoval filozofii a práva v Praze a stal se právníkem, přestože maminka toužila po tom, aby se z Karla stal učitel. V Praze si také našel plno přátel z řad literátů, mezi něž patřili například Karel Havlík, Karel Vladislav Zap, Karel Boleslav Štorch, ale i Karel Hynek Mácha. Při studiích práva poprvé onemocněl a musel na nějaký čas zpátky do Miletína, aby se zotavil.

V roce 1848 patřil Erben mezi stoupence Palackého a jeho názorů, dále patřil mezi členy Národního výboru a účastnil se a organizoval Slovanský sjezd. Dále v letech 1848 - 49 měl tu čest být redaktorem Pražských novin. Od roku 1851 pracoval jako archivář města Prahy, kam se dostal přes Františka Palackého, a mohl tak být blíž literatuře a svým zájmům. Jeho úřední činnost doplňoval o činnost tvůrčí. Vydával historické dokumenty, díla staré české literatury a překládal díla i ze staré ruské literatury. (Mohyla, 1971)

Těžištěm jeho tvorby však byla národopisná a sběratelská činnost, která se dělí na několik souborů. Patří sem Písně národní v Čechách, které známe pod názvem Prostonárodní české písně a říkadla. Mimo to Erben sbíral také národní báje, pověsti a pohádky. Psal pohádky nejen české, o tom svědčí sbírka Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních. (Svet - literatury K. J. E. - životopis) Pohádky považoval za „... nejvýraznější projev lidové slovesnosti, tvořené prózou, ...“ (Dolanský, 1970: str. 63)

Dle Svatavy Urbanové a Mileny Rosové přistupoval Karel Jaromír Erben pod vlivem bratří Grimmů k slovanským pohádkám podle mytologické teorie.

Mytologická teorie shledává základ u indoevropského mytického odkazu světa a důležitý je zde duch národa. U Erbena tuto teorii shledáváme například v námětech: boj mezi dobrem a zlem, vina a trest apod. „Uvědomil si, že i systém prostředků, které vytvářejí umělecký obraz v pohádce, má stabilní prvky (konstrukce, zápletky, překážky a zkoušky, které musí hrdina překonávat, systém jejich opakování, úvodní a závěrečné formule apod.). Tím opouštěl vypravovanou podobu jednotlivých pohádek a tradic a vytvořil pohádku jako útvar celonárodního významu a jakousi "ideální" tradici, v níž jednotlivé mýty se skládaly v mýtus celonárodní.“ (Svět - literatury K. J. E. - životopis) Mimo lidové pohádky psal K. J. Erben také vlastní tvorbu umělých pohádek ve stylu lidové tvorby.

Počátky pohádky u K. J. Erbena jsou známy už z období těsně po studiích. Už jako student se obklopoval vypravěči a nechal si za groš vyprávět pohádky, které si zapisoval. Nechával si pohádky posílat od přátel, aby měl dostatek materiálů. Za nejstarší zlomek pohádky Julian Dolanský považuje *Očarovaný zámek* pocházející z konce třicátých let nebo část pohádky *Zrcátko*, které vypráví dnes už notoricky známý příběh o Sněhurce a zlé královně, jež se zhlížela každý den v zrcadle. Od začátku let čtyřicátých se rozrůstala sbírka pohádek, mezi něž patří *Zlatovlasá panna*, *Slepička a kohout*. V roce 1843 jeho sbírka byla natolik hojná, že hodlal vydat několik pohádek ve sbírce. Hned další rok otiskl dvě z nich v České včele: *O třech pradlenách*; *Dobře tak, že je smrt na světě*. Při vydání první z nich s podtitulem ze sbírky K. J. Erbena dával najevo, že má sbírku pohádek sepsanou. Pro některé pohádky již existovaly paralely ve sbírkách od bratří Grimmů.

Formální stránka jazyka vypadala dle Dolanského takto: „Jazyk, blízký hovorové řeči, plyne lehce a je vybroušen do ryzí spisovné češtiny bez příměsí trivialit.“ (Dolanský, 1970: s. 64) Od šedesátých let se znovu soustředí na pohádky. Některé zůstaly jen rozepsány. V průběhu šedesátých let vydává postupně další pohádky v almanachu, nebo v časopisech. Patří k nim pohádky *Hrnečku, vař*, *O Dlouhém, Širokém a Bystrozrakém* nebo *Tři zlaté vlasy Děda - Vševěda*, které patří k jeho vrcholným pohádkám. Jeho pohádky přináší vždy ponaučení, že dobro vítězí nad zlem, dobrý skutek se má odměnit a láska je nade vše.

Na smrtelné posteli si Karel ještě rozepsal libreto k opeře *o Štěstí a Neštěstí* a zemřel roku 1870 ve věku nedožitých šedesáti let.

4.2 Božena Němcová

Původním jménem Barbora Panklová se narodila roku 1820 ve Vídni manželům Panklovým. Maminka Barbory získala díky svému zaměstnání na zámku příbytek, kterému se říkalo na Starém Bělidle a kam se s celou rodinou přestěhovali. Tatínek Jan Pankl byl štolbou u zámecké paní. Dětství Barbory prožité v zámeckém parku, na Starém Bělidle a také v přítomnosti maminky, několika sourozenců, zřídka tatínka, ale především babičky, té slavné osobnosti, jež je zpodobněna v slavné knize Boženy Němcové, bylo dle Sofie Podlipské idylické. Osud ji zavedl i do zámecké knihovny, která byla zprostředkovatelem knih a četby. Barbora si již od dětství ráda psávala básničky.

Když pomalu dospívala, rostla do krásy, avšak muži, jež se o ni zajímali, nebyli vždy galantní. Barbora se tedy jakékoli mužské společnosti raději vyhýbala, později se setkala s Josefem Němcem, za kterého se provdala. V roce 1837 si ve svých sedmnácti letech vzala mnohem staršího muže Josefa Němce. Manželovo povolání vyžadovalo časté stěhování, leckdy nelehké, skýtající cestování v dešti a bouři. Manželství nebylo o nic lehčí. Manžel byl popudlivý a vznětlivý. Pro časté stěhování musela vyhledávat a poznávat nové lidi. Byla velmi přátelská a obětavá. Při chvílích samoty, kdy manžel odjížděl pracovat, měla dost času na čtení a na sebevzdělávání. Českou literaturu milovala. Když přišla smrt její milované babičky, dlouho ji oplakávala.

Polná je jedno z míst, kam osud zavál Boženu Němcovou. Knihovna faráře Kunze posloužila jako další postup ve vzdělávání a umožnila Boženě i první čtení českých knih. Do rukou se jí tedy dostal Tyl. Spálila vlastní německé povídky a básně a pokračovala ve čtení, teď už pouze české literatury.

Roku 1842, po pěti letech manželství a se třemi dětmi Hynkem, Karlem a Dorinkou, se dostala do Prahy. Její manžel, jakožto vlastenec, ihned v Praze vyhledal českou společnost. Postupně byla zvána na plesy a na návštěvy do rodin. Takto se poznala s řadou osobností, jako je Franta Šumavský, doktor Frič, Václav Nebeský a mnoho dalších. V jejím domě se shromažďoval kruh českých spisovatelů.

První pohnutkou k psaní básní byla nemoc její, jejích dětí a pocit samoty. Roku 1844 se otiskla její báseň Touha v České včele. Poté následoval rychlý vývoj jejího talentu. Němcová si změnila jméno Barbora na Božena a napsala básně *Českým ženám* a *Vodník*.

Rozstonala se těžce rok po přistěhování do Prahy. Čejka jí byl blízkým přítelem a stál při ní po celou dobu pobytu v Praze. Toto pouto bylo přerušeno stěhováním Němcové do Domažlic. Povzbuzována Čejkou sepsala národní pohádky, jejichž první svazek vyšel 1845. Pohádky byly rozšířeny a obdivovány. Shledala se ovšem i s negativními ohlasy.

Ještě tohoto roku se přestěhovali rodiče Boženy do Zaháně ve Slezsku, což Němcová oplakala.

Počátky pobytu v Domažlicích nebyly příliš šťastné, můžeme se o tom dočíst v listech *Z let probuzení* z roku 1846. Její dcera se těžce rozstonala. Z tohoto pobytu vznikly *Obrázky z Domažlic*. Pomocí knih, které měla, vzdělávala selské dívky. Sama se pilně učila zvyky a obyčeje.

Poté přišla další nemoc. Božena se rozhodla léčit ve Františkových Lázních, odkud pochází další spisy. Po návratu do Domažlic napsala o hraničním městě Brodu v Lese v Bavořích. Dále také píše z německého města Neumark.

Další pobyt, tentokrát v Nymburce, přináší zvraty v průběhu převratu 1848. Zalíbilo se jí tady. Navštívila také své rodiče v Zaháni. Z Nymburka se musela rodina Boženy přestěhovat do Liberce, kam byl přesazen její manžel. Němcová v tuto dobu pokračovala ve sběru báchorek a pověstí. Božena Němcová neztratila kontakt s Prahou po celou dobu. Později ubytovala oba syny u Šumavského v Praze.

Kolem roku 1850 byl Němec dosazen na místo na Slovensku v Ďarmotech. Němcová zůstala v Čechách i s dětmi, které již všechny chodily do školy. Zabydlela se v Praze.

Na léto si spisovatelka dojednala cestu s dětmi za manželem na Slovensko se zastávkou ve Vídni u přátel, u nichž žila její sestra Adéla. Odtud pochází inspirace pro povídku *Dobry člověk*. Z této její výpravy také pochází cestopis *Z Uher*.

Po návratu do Prahy byla velmi zainteresována do lékařského vzdělání ze dvou hlavních důvodů. Nemoci byly spjaty s její rodinou velmi často a navíc potřebovala jiný zdroj financí, než její literární tvorbu, neboť manželovo příjmy nestačily k vedení dvou domácností. V tu dobu se v ní také hromadily pohnutky k sepsání *Babičky*.

Němec povolal Boženu k sobě do Uher. Před touto cestou však přeložila Gutzkowovo drama *Das Urbild des Tartuffe* a zároveň si přivezla *Obrazy ze života slovanského* a novelu *Chýže pod horami*. Z této cesty načerpala inspiraci na *Kraje a lesy na Zvolensku*.

Psala by dál, ale její syn Hynek těžce onemocněl, a Božena musela přijet, bohužel už jen na poslední rozloučení s ním. Další ránou bylo propuštění jejího manžela ze služby. Němcová se nyní musela živit literární činností, neboť se zhoršila i její nemoc, přibývaly výdaje a příjmy byly v nedohlednu. *Babičku* napsala pro klid svojí duše. I když za nejlepší práci považovala *Pohorskou vesnici*, oblíbencem a miláčkem se stala právě *Babička*. Novela *V zámku a podzámčí* zrcadlí její zájem o zdravotní obor. Přestože byla literatura zdrojem jejích příjmů, nepsala jen pro honorář, její díla měla cenu.

Ve skutečnosti tvůrčí literární éra Boženy Němcové trvala jen jedno desetiletí. Na konci jejího života se pořádaly sbírky, aby Božena nemusela žít v chudobě. Její nemoc se zhoršovala od roku 1842 od doby posledního předčasného porodu. Nakonec vypadalo, že se na ni usmálo štěstí, když knihkupec Augusta z Litomyšle slíbil, že jí vydá sebrané spisy. Při cestě za poslední korekturou se roznemohla velmi těžce. Na smrtelné posteli si ještě stihla prohlédnout své dotištěné spisy. Božena Němcová zemřela 21. ledna 1862. Roku 1869 jí byl vystavěn pomník. O její kráse, ušlechtilosti a umu se můžeme dočíst z mnoha děl, dopisů a vzpomínek, jež sepsala řada autorů jako například Vlasta Pittnerová, Jan Neruda, Josef Václav Frič, Karolina Světlá, Karel Havlíček a mnoho dalších. (Podlipská, 1891)

II. Praktická část:

Praktické části předcházela sběr frazeologismů, který nebyl jednoduchý. Nejprve jsme si museli ujasnit, jak definujeme samotný frazém, frazeologickou jednotku: frazém vnímáme jako spojení dvou a více slov, která mají význam jako celek, jsou nerozdělitelná a často mají základní aspekty, jako jsou metaforičnost a expresivnost.

V praktické části jsme se zabývali výskytem frazeologismů v lidových pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové. Naším cílem bylo zjistit, do jaké míry oba autoři frazémy užívají, v čem se shodují, v čem se rozcházejí a zda a jakým způsobem je pozměňují. Pro svou práci jsme si vybrali soubor pohádek „*České pohádky*“ Karla Jaromíra Erbena konkrétně *O kohoutkovi a slepičce; Otesánek; Hrnečku, vař; Jezinky; Dlouhý, Široký a Bystrozraký; Tři zlaté vlasy děda Vševěda; Pták Ohnivák a liška Ryška; Zlatovláska; Živá voda; Drak dvanáctihlavý; Dvojčata; O třech přadlenách; Jirka s kozou; Jabloňová panna; Král tchoř; Škola bohatí; Rozum a Štěstí; Raráš a šetek; Pověst o studánce Litoše.*

U Boženy Němcové jsme vybrali pohádky z „*Velké knihy pohádek*“, v níž jsme zvolili následující tituly: *Jak Jaromil k štěstí přišel, Divotvorný meč, Neohrožený Mikeš, Sedmero krkavců, O chytré princezně, O Slunečníku, Měsíčníku a Větrníku, Šternberk, Spravedlivý Bohumil, O mluvícím ptáku, živé vodě a třech zlatých jabloních, Kdo je hloupější a O Labuti.* Bylo vybráno pouze několik pohádek Boženy Němcové, jelikož nám šlo o přibližně stejný rozsah textů u obou autorů.

Následovalo třídění sesbíraných frazémů do různých skupin dle sémantického významu frazému jako celku. Leckdy frazém spadal pod více skupin, proto jsme ho zařadili do všech skupin, pod které svým významem spadal.

Posléze jsme v rámci sémantické skupiny rozdělili frazémy Karla Jaromíra Erbena, které jsme vypsali jako první, a poté jsme uvedli a roztřídili frazémy Boženy Němcové. V případě nejistoty, zda se jednalo, či nejednalo o frazém, jsme použili Čermákův *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Pokud se výraz nenacházel ve slovníku a my ho přesto považovali dle výše uvedené definice za frazém, zařadili jsme ho k ostatním. Sesbírané frazémy jsme ponechali v původním tvaru, neupravovali jsme např.: excerpovaný tvar slovesa na infinitiv, a to pro větší autentičnost.

Na začátek jsme logicky zařadili ustálené počátkové formule, které se i v pohádkách objevují na úplném začátku, poté jsme zařadili ostatní skupiny frazémů. Na konec jsme pak uvedli frazémy objevující se na úplném konci pohádek, tj. ustálené koncové formule.

5 Výsledky

5.1 Ustálené podoby počátkových formulí

Tato ustálená spojení se objevují u obou sledovaných autorů. Jednička obsažená v těchto počátečních formulích má symbolický význam pro vyjádření jednotlivých substancí a jevů. Většinou se objevuje jeden král, nebo jedna chudá vdova a jedna dcera apod. Tyto ustálené počáteční formule mají svůj význam, hned na začátku ujasňují, kolik hlavních postav se vyskytuje v pohádce. Další význam, který skrývá formule **Bylo, nebylo** je takzvaná nečasovost a nezařaditelnost. Vždyť podle výroku: **Bylo, nebylo...** nemůžeme určit, v které historické periodě se děj odehrával. Ve slovníku SČFI jsme našli pouze podobu: **Bylo, nebylo...**

U obou autorů máme spíše hojně výrazy jednou, jeden. Tyto výrazy zastupují neurčité zájmeno, nebo příslovce jednou = někdy, jeden = nějaký.

Dále se vyskytují formule jako: **Před dávnými a dávnými časy...**, **Kdysi za dávných časů...**

ERBEN

- Byl jeden muž a jedna žena ...
- V jedné vsi byla ...
- Byl jelen, ...
- Byl jeden chudý hoch ...
- Byl jeden král ...
- Bylo – nebylo ...
- Bývali prý v Čechách někdy časy ...
- Před dávnými časy ...

NĚMCOVÁ

- Před dávnými a dávnými časy ...
- Byl jednou jeden král ...
- Byl jeden rybář ...

- V jednom městě byl mladý ...
- Byl jeden král a králová ...
- Kdysi za dávných časů ...
- V jedné zemi bydlel ...
- V jedné vsi žili za dávných časů ...

5.2 Frazeologická spojení s významem podobnosti, vzhledu, zevnějšku:

Tato spojení přibližují čtenáři vzhled osob či vnější podobu předmětů. Oba autoři tato spojení využívají nejhojněji. Nejvíce jsou zastoupeny přirovnáními. Karel Jaromír Erben uvádí spíše barevné připodobnění, dále pak tvarové, ale i abstraktní (v tomto pořadí také vypisujeme následující frazémy). U Erbena nalézáme známá a typická přirovnání **černé jako havran, bílá jako sníh**. Přímě tato spojení můžeme nalézt jako příkladová v různých slovnících např. u Čermáka ve *Slovníku české idiomatiky a frazeologie*.

Božena Němcová používá připodobnění k barvám, tvarům, materiálům a také abstraktní připodobnění. Excerpované frazémy řadíme dle tohoto výčtu. U Němcové shledáváme také typická přirovnání **černá jako uhel, kluk jako buk**. Zajímavé je velice abstraktní přirovnání **bílý závoj jako dech**. Božena Němcová to zkombinovala se známějším přirovnáním je **být (slabý) jako dech** (řečeno o člověku, který je hubený, až (obrazně) průhledný). Občas si představíme pohádkový závoj (loktušku) neprůhlednou. Tady závoj bude zaručeně průhledný.

ERBEN:

- (vlasy) černé jako havran
- oči jako trnky
- (strop) modrý jako nebe
- bílá jako sníh
- (jablko) červené jako brunát
- (jablko) žluté jako vosk
- malé a červené jako korálky
- lesklo se to jako stříbro a zlato

- koně vrané jako havrani
- začervenala se jako růže
- zelenaly se jako brčál
- bílý jako labuť
- Otesánek jako kadečka
- tělo jako kamna
- valila se jako mračna
- vysoký jako jedle
- slzy jako hrachy
- břicho jako čtyřdenní soudek
- zbledl jako stěna
- tak krásný, že se na něj nemohl nahledět
- jedna jako druhá
- jak ji pánbůh stvořil
- třpytit se jako oheň
- děťátko, jen zaplakat

NĚMCOVÁ

- dívky jako růžová poupátka
- bílý jako padlý sníh
- dlouhé vousy jako mléko bílé
- černá jako uhel
- voda čistá jako křišťál
- nos jako orličí zobák
- bradu jako pahrbek
- nohy jako strunky
- hladký jako aksamit
- kluk jako buk

- panna krásná jako anděl
- pěkný jako by ho vymaloval
- krásná jako ráj
- jasno jako ve dne
- tělo jako ulité
- bílý závoj jako dech
- hezká jako obrázek
- bledý co stín
- děťátko jak jezulátko

5.3 Frazeologická spojení vyjadřující emoční stav jedince:

Tato spojení vyjadřují vnitřní pocity hrdiny při různých situacích. Obrazným vyjádřením nám výraz říká, jak se člověk cítil. Spadají sem jak pozitivní pocity, jako je radost, vzrušení, potěšení, tak ale i negativní, jako jsou smutek, vztek, bezradnost, stud, strach. Tyto negativní emoce zaujímají převážnou většinu jak u Erbena, tak u Němcové. Hojně se objevovaly výrazy přirovnání: **spal, jako by je do vody hodil; stát jako u vyjevení; zůstal, jako by mu byl meč do prsou vrazil** apod.

ERBEN

- nevěděla radostí kam dřív skočit
- plakal radostí, jako dítě
- nemohl z ní spustit oči
- ze srdce ráda
- zaplesala radostí
- dělat potěšení
- srdce by okřálo
- srdce plesalo nad něčím
- zůstala leknutím jako omráčená
- stát jako u vyjevení
- bledá, smutná jako kdyby vstala z hrobu
- jako by mu nůž do srdce vrazil
- až srdce usedalo

- zůstal, jako by mu byl meč do prsou vrazil
- zbledl jako stěna
- vstal, jako by se znovu narodil
- zůstal, jako by ho hrom omráčil
- stál jako omámený
- nevěděl, co si počít
- stál jako u vytržení
- pot se vyrážel na čele
- srdce vadlo zármutkem
- padnout na kolena
- rmoutilo ho na smrt
- ouzko v srdci

NĚMCOVÁ

- krev jí tváře polila
- být na rozpacích
- tváře se zarděly jako jarní růže
- bylo mu jako ptáku v povětří
- zůstaly, jako by je šarlatem pokrýl
- dušička se v něm třásla
- srdce strachem tlouklo
- zůstat jako omámený
- padl by k nohám
- bylo jí, jako by ji postavil z ráje do holé pustiny
- vztekal se jako zběsilý
- puknout vztekem
- trhala si vlasy z hlavy
- s těžkým srdcem
- chodila jako bludná ovce
- vyvstával mu studený pot
- být divně u srdce
- puknout zlostí
- nemít k něčemu chuť
- nebýt někomu do tance

- zůstala jako omráčená
- díval se jako u vidění
- zůstal stát, jako by mu krev v těle vystydla
- leknutím zbledl
- dali by duši za
- srdce bolestí div nepuklo
- bylo mu, jako by mu srdce ohnivými kleštěmi sevřel
- hleděl jako u vyjevení

5.4 Frazologická spojení vyjadřující údiv, úlek či překvapení:

Tuto skupinu jsme dali jako samostatnou z důvodu velké četnosti výrazů vyjadřujících nějaké překvapení či úlek. Autoři jsou velmi originální při vytváření těchto frazémů. Tyto výrazy se hojně vyskytují u obou autorů. Vyjadřují jakési překvapení, nečekaný zvrat, na který hrdina zareaguje překvapením, pokud se jedná o věc vítanou a úlekem, pokud se jedná o věc nechtěnou. Zdali se jedná o překvapení, či úlek jsme poznali z kontextu. Vyjmutý výraz z kontextu na první pohled nemusí dávat jasně najevo, zda se jedná o pozitivní, či negativní překvapení. Většina výrazů je tvořena přirovnáním u obou autorů: **zůstala leknutím jako omráčená, stál jako u vytržení, zůstal jako oslepen** apod. Oba autoři užívají velmi podobných výrazů.

ERBEN

- až oči zacházely
- nemohla svým očím uvěřit
- zůstala leknutím jako omráčená
- stát jako u vyjevení
- zůstal, jako by ho hrom omráčil
- stál jako omámený
- stál jako u vytržení
- zbledl jako stěna
- zůstala s podivením stát
- div neupadla leknutím

NĚMCOVÁ

- žasnout nad krásou
- díval se jako u vidění
- nevěřil svým očím
- zůstal jako zmámený
- vyvstával mu studený pot
- zůstala jako omráčená
- zůstal jako oslepen
- zůstal stát, jako by mu krev v těle vystydla
- leknutím zbledl
- hleděl jak u vyjevení

5.5 Frazeologismy s významem intenzity, míry:

Tato spojení vyjadřují s jakou intenzitou, nebo do jaké míry k něčemu došlo. Může se jednat o emoční stavy, ale i o nějaké fyzické úkony, časové rozmezí apod. U Erbena nalézáme autentický frazém: **tepal ho jako polenem**. Zajímavé je pak přirovnání **nadřu se jak pes**, kde vyznívá podobnost se psem, který dře. Ve větší míře se objevuje spojka až, která uvozuje spojení vyjadřující míru, či intenzitu: **až srdce usedalo; smáli se, až okna řinčely; křik až uši zaléhaly** apod. U Boženy Němcové můžeme nalézt frazém: **zpíval jako o závod**, jenž spíše známe ve spojitosti s během: **utíkal jako o závod**.

ERBEN

- nevěděla radostí kam dřív skočit
- byla ze srdce ráda
- co hrdlo ráčilo
- křičela až hrůza
- skrz, naskrz
- zařval, až se skála třásla a stromy se ohýbaly

- až oči zacházely
- až srdce usedalo
- smáli se, až okna řinčela
- nevěděl radostí co si počít
- rmoutilo ho na smrt
- valila se jako mračna
- hýbat se jako živé
- natáhl se tak vysoko, až se mu hlava pohřížila v oblacích
- nadřu se jak pes
- tepal ho jako polenem
- tak krásný, že se na něj nemohl nahledět
- špatní, že sotva nohy vlekli

NĚMCOVÁ

- puknout zlostí
- srdce bolestí div nepuklo
- zpíval o závod
- od hlavy až k patě
- mohla vztekem puknout
- utíkali jako vztekli
- horké, že se div nevařilo
- rychlý jako vítr
- mlčí jako hrob
- křik až uši zaléhaly
- bez ustání

5.6 Frazeologická spojení týkající se času, časového rozmezí:

Tyto výrazy nám vyjadřují nějakou časovou ohraničenost. V pohádkách se nedozvíme letopočet, ani den, ani hodinu. V pohádce je všechno bezčasé, odehrálo se to někdy. Tyto nalezené výrazy nám pohádku posunují dále v ději. Notně známé jsou například výrazy: **řeka teče, léta minou; na věky věků; než se naděješ**. Dochází zde také k autorské obměně výrazu, například Erbenovo **do dne a do roka** známe spíše s obráceným slovosledem **do roka a do dne**.

ERBEN

- jednoho dne
- v tom okamžení
- neminulo ani, co by jednou okolo chalupy oběhl
- řeka teče a léta minou
- bez meškání
- bez prodlení
- na věky věků
- do dne a do roka
- přišel čas
- jednoho večera
- celé dni a celé noci
- nežli se naděješ
- netrvalo dlouho
- pro ukrácení chvíle
- před dávnými časy

NĚMCOVÁ

- bez ustání
- než slunce vyšlo
- v tom okamžení
- v prvním okamžení
- měla dlouhou chvíli
- uplyne čas co nevidět
- dnem i nocí
- den jak den, den po dni

5.7 Frazeologická spojení s významem pohybu a rychlosti pohybu:

Tato spojení popisují věci v nějakém pohybu, či nějaké rychlosti. Zde se nám objevují hojně přirovnání. Například **utíkal, jako by ho polil** značí rychlý útěk člověka, který byl zostuzen, či **zmizela mžikem**, kde mžik je opravdu krátká záležitost, tudíž dotyčná zmizela velmi rychle. Frazém **jít až na konec světa** je velmi obrazný, zde člověk jde daleko, ovšem určitě nemůže jít na kraj světa, neboť neexistuje.

ERBEN

- valila se jako mračna
- utíkal, jako by ho polil
- třásli se jako osika
- padnout na kolena
- jak přišla, tak zmizela
- co by deset napočítal
- sotva se otočila
- pospíšil jako na jelenu
- letěl jako šipka
- zmizela mžikem

- kvapem rostlo
- rozlítli se dveře rázem

NĚMCOVÁ

- padl by k nohám
- všechno se obrátilo naruby
- jezdit křížem krážem
- třást se jako osika
- sedl na lep
- zdaleka se vyhýbat
- padl okolo krku
- jít svou cestou
- běhají sem tam
- jít po své práci
- jít až na konec světa
- jeli přes vrchy a doly, luka a lesy
- utíkali jako vzteklí
- rychlý jako vítr

5.8 Frazeologická spojení s významem nenadálého objevení, či zmizení:

Výrazy spadající do této sémantické skupiny jsou zajímavé tím, že jsou ojedinělé v pohádkách. Zde se lidé, věci i zvířata objevují, aniž by se vědělo (a bylo důležité to vědět), odkud pocházejí. Tak jako se objevují, tak ale i mizí. Zmizení jsou mnohem častěji popisována obrazně. Výraz **jako by se po něm slehla zem** je typický výraz pro tuto skupinu.

ERBEN

- najednou se odněkud vzala
- kde se vzala, tu se vzala
- jen se nad ní voda zavřela
- byla tatam
- jak přišla, tak zmizela
- jako by se po něm slehla zem
- ani památky po nich nezůstalo

NĚMCOVÁ

- ani slechu o něm nebylo
- nezůstalo ani památky
- jako by se zem po něm slehla
- byli tytam
- ztratili se jako zrnka maku na širé pláni
- shladit ze světa

5.9 Frazeologická spojení vyjadřující prostor a vzdálenost:

Tato spojení nám udávají směr, ukazují nám vzdálenost, berou v potaz prostor, ukazují místo. Hrdinové pohádek se musí odněkud, někam dostat. Pro pohádku je typická i prostorová nezařazenost, která se objevuje i u Erbena a Němcové. Velmi používané výrazy jsou **přes hory, přes doly; jezdit křížem krážem, kde se vzala, tu se vzala**, které nalezneme nejenom u těchto dvou autorů. Zajímavý se nám jeví frazém **bylo ho všude plno**, který naznačuje člověka přátelského, velmi výřečného, tudíž i oblíbeného všude, kde se objeví, a spadá svým významem i do kategorie vlastností člověka.

ERBEN

- bylo ho všude plno
- skrz naskrz
- přes hory, přes doly

- daleko široko
- odněkud se vzala
- nevěděla, kudy kam
- kde se vzala, tu se vzala
- jel kudy tudy

NĚMCOVÁ

- nevěděl, kde mu hlava stojí
- jezdit křížem krážem
- přes hory, přes doly
- zdaleka, široka
- byli tytam
- nevěděli, kudy kam
- jít svou cestou
- běhají sem tam
- jít až na konec světa
- měřit od hlavy až k patě
- jeli přes vrchy a doly, luka a lesy

5.10 Frazeologismy vyjadřující chování člověka i zvířete:

Spojení vyjadřující chování jsou velmi různorodá a většinou jsou vyjádřená nějakým slovesným spojením, kde podle slovesa poznáváme, o jakém chování je řeč a jaké chování je tedy specifikováno spojením s dalšími slovy (př. lomila rukama), přirovnáním (př. stál jako beránek) apod. Velmi ojedinělé a autentické se nám zdá Erbenovo spojení **měl na něj psí hubu**, jež vyjadřuje člověka, který nadává. Nejhojněji se objevovalo spojení: **neměl nikde stání**, což vyjadřuje chování člověka aktivního, který nevydrží na místě. Božena Němcová použila obměněný frazém **byl jako bez smyslů**, jenž známe spíše **byl jako smyslů zbavený**.

ERBEN

- kůň stál jako beránek
- nedal se pobízet
- dal si říci
- chybil, nechybil
- nemohla se dočkat
- lomila rukama
- nedbal nic
- byl po vůli
- vskočil do řeči
- nasadil svůj život
- měl na něj psí hubu (nadával)
- dělal věci po svém
- dal se do pláče
- dělal se nevěda
- neměl nikde stání

NĚMCOVÁ

- nemaje stání
- neřekla ani slova
- spínal ruce nad hlavou
- prosil za odpuštění
- sliboval hory doly
- zhluboka se do sklenky podíval
- nedat na někoho dopustit
- ucházel se o ruku

- ztratil rozum
- neměl srdce k tomu, něco udělat
- sedl na lep
- tropil žerty
- dělal okolky
- padl okolo krku
- dal mu za pravdu
- byl jako bez smyslů
- šel svou cestou
- od huby se mu jen prášilo
- nevěděl si rady
- nespustil z oka
- dal něco na památku
- odebral se na lože
- neměl o tom zdání
- oka nezamhouřil
- dělal křivdu

5.11 Frazeologická spojení týkající se rozumu, mysli:

V pohádkách Erbena a Němcové se výjimečně objevují frazémy týkající se myšlení a rozumu. Hrdinové spíše než přemýšlí, většinou konají. Přesto několik výrazů jsme zde objevili. Zajímavým shledáváme Erbenův výraz **dělat se nevěda**, v dnešní době používaný spíše v podobě, **dělá, že o tom neví**, můžeme tedy o tomto frazému mluvit jako o obměně. Ve spojení: **byli všickni jedné mysli** znamená, že několik lidí najednou si myslelo totéž, nebo měli velmi podobnou myšlenku. Tento výraz je aktuální a používá se dodnes.

ERBEN

- nevěděl, co si počít
- buď dobré myslí
- přišlo mu na mysl
- byli všickni jedné myslí
- dělal se nevěda
- pominout se s rozumem
- sedlo na rozum

NĚMCOVÁ

- měl neustále před očima
- bylo to proti myslí
- udělala pomyšlení

5.12 Frazeologická spojení vyjadřující se o vzdělání/nevzdělání, práce:

Pohádkoví hrdinové chtějí vždy něco dokázat, něčemu se naučit a ne jen sedět doma. O tom vypovídají výrazy: **půjdu do světa hledat štěstí, dát se do učení, nebo dát si zadek mrskat**. Velmi známé je pak spojení: **bez práce nejsou koláče**, které Božena Němcová použila v obměněné podobě: **kdo se nepříčiní, ten nemá**. Zajímavé shledáváme úsloví: **rosteš jako dříví v lese**, jež znamená, že dítě roste bez pořádné výchovy, bez vzdělání a nikdo se o něj moc nestará a je to připodobněno právě dříví v lese, neboť o stromy v lese se také nikdo kromě některých zvířat nestará.

ERBEN

- (půjdu do světa) hledat štěstí
- dát si zadek mrskat (= chodit do školy a učit se - Erben, 1989: s. 126)
- dát se do učení

NĚMCOVÁ

- rosteš jako dříví v lese
- jít do služby
- šel po své práci
- kdo se nepříčiní, ten nemá (bez práce nejsou koláče)

- neměla ani polovic vědomosti
- pustil se do světa (na zkušenou)

5.13 Frazeologická spojení týkající se zvuku:

Do této sémantické skupiny jsme zařadili frazémy pojednávající o zvuku. Většina výrazů je vyjádřena přirovnáním k nějakému zvuku, který známe. Například spojení **ozval se hlas, jako když hřmí**, ukazuje hlas, který je neobyčejně hlasitý a nepřeslechnutelný, stejně tak jako hrom. Ze spojení **zařval, až se skála třásla a stromy se ohýbaly** usuzujeme, že člověk zařval opravdu silně, poněvadž skála se vyznačuje tím, že se nehýbe, pouze při zemětřesení a stromy se ohýbají při vichřici.

ERBEN

- bouchlo to, jako když měch z věže pustí
- švihl jim do povětří, jen zafičelo
- zazvonil jako struna
- ozval se hlas, jako když hřmí
- zařval, až se skála třásla a stromy se ohýbaly
- jako by byl hrom udeřil
- bylo to na tři hony slyšet
- smála se, až okna řinčela
- křičel až hrůza

NĚMCOVÁ

- zpíval o závod
- chodili jako duchové (potichu)
- dozní jako poslední tón harfy
- mlčely jak pěny
- plakala, až jí srdce usedalo

5.14 Frazeologická spojení vztahující se k probuzení a spánku:

Tato spojení používají obrazné vyjádření k vyjádření spánku: **odebral se na lože**, či probuzení: **procitl jako ze sna**, nebo způsobu, jakým spánek probíhal: **spalo, jako by je do vody hodil**. Dokonce se objevily výrazy vyjadřující absenci spánku: **oka nezamhouřila**. Erben použil zvláštní tvar ve frazému **spal až do bíla dne**, jenž považujeme za autorskou obměnu.

ERBEN

- spali, jako by je do vody hodil
- spalo, jako by mu zpíval
- spal až do bíla dne
- přišla na ně dřímota
- procitl jako ze sna
- oka nezamhouřila

NĚMCOVÁ

- zůstaňte přes noc
- odebral se na lože

5.15 Frazeologická spojení pojednávající o životě či smrti:

Mezi těmito spojeními jsme našli mnoho různorodých výrazů a vyjádření smrti. Erben používá běžná spojení, jako: **zaplatili životem, nasadit život**, pak ale i neobvyklá spojení potřebná v kontextu: **jen se nad ní voda zavřela** (z kontextu, ale i z výrazu je jasné, že šlo o utopení), nebo **vyvést na smrt** (používané především ve spojitosti s vyvedením princezny za drakem - tudíž na smrt). Někdy ani ke smrti nemusí dojít: **obživli, jako by je ze sna probudil, bylo by po vás veta** (jde zde o výhrůžku smrti), **byl jako znovu narozen, my ti nedáme zahynout** (podpora při nějakém boji na život a na smrt).

ERBEN

- jen se nad ní voda zavřela
- sprovodit ze světa
- vzali zasvé

- nasadit život
- zaplatili životem
- vyvést na smrt
- obživli, jako by je ze sna probudil

NĚMCOVÁ

- bylo by po vás veta
- byl jako znovu narozen
- my ti nedáme zahynout

5.16 Frazeologická spojení zabývající se kladným vztahem mezi dvěma jedinci:

Tato sémantická skupina je obsáhlejší, jelikož zahrnuje vícero druhů výrazů se stejným rysem, což je kladný vztah mezi dvěma jedinci. Zařadili jsme sem souhlas, pochvalu, přání, svazek, dohodu, diskuzi i obyčejné pozdravy či rozloučení: **zaplat' pánbůh, pozdrav pánbůh, chvála pánubohu, dejžto pánbůh, spánembohem** apod. U pozdravů si můžeme povšimnout častých složenin s výrazem "bůh". U Erbena je jednoznačný hojnější výskyt těchto výrazů. Zajímavým jsme shledali výraz: **počali rokovat**, jenž znamená počátek nějaké diskuze.

Mezi výrazy Němcové jsme shledali zajímavým výraz: **nakloníš ucho**, jenž nejspíš bude autorův autentický frazém znamenající vyslechnout někoho. Dalším zajímavým frazémem je: **to byla voda na jeho mlýn**, jenž známe spíše pod novějším vyjádřením **to jsem přesně chtěl slyšet**, jež znamená něco vítaného.

ERBEN

- dát své slovo
- prokázat službu
- dal si říct
- zaplat' pánbůh
- pozdrav pánbůh
- chvála pánubohu
- dejžto pánbůh

- spánembohem
- dal sbohem
- pánbůh tě doprovod' (opatruj)
- buď pánbůh pochválen
- nedat na někoho dopustit

NĚMCOVÁ

- pojal ženu
- nakloníš ucho (vyslechnout někoho)
- být v něčem nápomocna
- to byla voda na jeho mlýn
- nedala by na něho dopustit

5.17 Frazeologická spojení zabývající se povahovými vlastnostmi člověka:

Do této skupiny jsme zařadili frazeologická spojení značící to, jaký člověk je a jaké má vlastnosti. Oba autoři užívají výraz: **nemít nikde stání**, jenž značí člověka aktivního, prchlivého, který nepostojí na jednom místě. Erben pak užívá výrazů jako: **bylo ho všude plno** (znamená člověka oblíbeného a výřečného), nebo **na jazyku med, v srdci jed** ukazuje lidskou faleš a přetvářku.

Němcová zase používá frazémů jako: **pod tvýma rukama to samo roste**, nebo **práce jde od ruky**, jež ukazují člověka šikovného a pracovitého.

ERBEN

- bylo ho všude plno (oblíbený člověk)
- nevěděl, co si počít (zmatený člověk)
- na jazyku med v srdci jed
- nemít nikde stání
- nehnula ani rukou
- pominul se s rozumem

- dělal to po svém

NĚMCOVÁ

- nemaje stání (nepostojí na jednom místě, odhodlaný člověk)
- pod tvýma rukama to samo roste (šikovný)
- nemít srdce k tomu, něco udělat
- práce jde od ruky
- nebylo mu zatěžko
- sedl na lep (nechal se oklamat, hloupý člověk)
- byla všeho schopna
- dělat křivdu

5.18 Frazeologická spojení zabývající se negativním vztahem mezi dvěma jedinci:

Tato sémantická skupina se zabývá neshodou, rozporem, kletbami, nadávkami, výhružkami i výsměchem. Patří sem známé a obvyklé frazémy jako například: **mít s někým kříž, potýkat se s někým, postavil se v cestu**. U Boženy Němcové jsme našli ojedinělé spojení: **připravili jí trpký kalich**, které znamená nějakou pomstu.

ERBEN

- postavil se v cestu
- kdo s koho
- nechtěl ani slova od něho slyšet, ani vidět
- vrtět nad tím hlavou
- mít s někým kříž
- ani pes po tobě neštěkne
- běda tobě
- měl na něj psí hubu
- pro pána krále

NĚMCOVÁ

- i pro pána krále
- bylo by po vás veta
- čertu bych duši dal
- buď po dobrém, nebo po zlém
- pánbůh chraň
- bude s tebou zle
- chyba lávky
- připravili jí trpký kalich

5.19 Frazémy zahrnující přísloví, rčení, pořekadla (tj. větné či souvětne frazémy):

Tato skupina je zvláštní tím, že neobsahuje prvky společné svým významem, ale formou. Za větné frazémy považujeme ty, které obsahují sloveso ve tvaru určitém. Zahrnuli jsme do této skupiny úsloví, rčení, přísloví apod. nalezená v textu. Božena Němcová použila obměnu přísloví a místo: **bez práce nejsou koláče** použila: **kdo se nepříčiní, ten nemá.**

ERBEN

- Řeka teče, léta minou.
- Komu není rady, tomu není pomoci.
- Na jazyku med, v srdci jed.
- Zlost mnoho zmůže, ale pravda zvítězí.

NĚMCOVÁ

- Když prasklo oko, ať praskne zub.
- Kdo se nepříčiní, ten nemá.
- Pečení holubi do huby létají.
- Hoř světýlko hoř, všechno zlé umoř!
- Člověk míní, pánbůh mění.

5.20 Frazeologická spojení zahrnující ustálené pohádkové konce

V této skupině je pouze jediný výraz, který jsme našli u Boženy Němcové.

- A žili spokojeně až do smrti.

6 Výsledky výzkumu:

V praktické části jsme rozdělili frazémy do sémantických skupin dle významu frazému jako celku. Utvořili jsme 20 sémantických skupin. Mezi nejpočetnější patřily skupiny frazémů s významem podobnosti, vzhledu a zevnějšku; spojení vyjadřující emoční stav jedince a frazémy vyjadřující chování člověka a zvířete.

Při výzkumu jsme zjistili, že Karel Jaromír Erben i Božena Němcová užívají frazémů aktivně. Také jsme objevili autorské obměny a ryze svébytné frazémy Erbena a Němcové. Karel Jaromír Erben použil obměnu u frazémů **do dne a do roka; dělat se nevěda; spal až do bíla dne**. Jakým způsobem jsou obměny prováděny, je vždy popsáno u každé sémantické skupiny. Mezi ryze autorské frazémy K. J. Erbena patří: **tepal ho jako polenem**, jež považujeme za přetvořený pomocí kontextu a **měl na něj psí hubu**, který znamená nadávat, lát.

Obměny jsme shledali i u Boženy Němcové. Obměny byly použity u výrazů: **byl jako bez smyslů a kdo se nepříčiní, ten nemá a zpíval jako o závod**. U příslušných skupin jsou obměny vysvětleny. Nalezli jsme i autorský frazém Boženy Němcové: **nakloníš ucho**, který znamená vyslechnout někoho, další autorský frazém je: **bílý závoj jako dech**. Spíše se používá **být slabý jako dech**. Závoj si představíme bílý a zároveň průhledný (hubený).

Jediné výrazy, které jsme našli u Boženy Němcové a u Erbena nikoliv, byly pohádkové koncové frazémy.

7 Závěr:

V bakalářské práci jsme se věnovali frazeologii v lidových pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové. Naším cílem byl hlavně sběr a výzkum excerpovaných frazémů z pohádek těchto autorů. Nejprve jsme si museli vymezit definici frazému, s nímž jsme nadále pracovali. Dále jsme okrajově studovali lidovou slovesnost a pohádku, jelikož bylo potřeba se seznámit s danými jednotkami, jež se také objevovaly v dílech Erbena a Němcové.

Naším cílem při výzkumu bylo zjistit, do jaké míry oba autoři frazémy užívají, v čem se shodují, v čem rozcházejí a zda a jakým způsobem je obměňují.

V teoretické části jsme se zaměřili na studium oboru frazeologie nejprve z pohledu odborných mluvnic českého jazyka, mezi které jsme zařadili Příruční mluvnicí češtiny, Mluvnici současné češtiny, publikaci Čeština, řeč a jazyk, Čeština pro učitele, Česká mluvnice a Nauka o českém jazyku.

Dále jsme se věnovali pojetí frazémů z pohledu autorů, kteří frazémy sbírají. Představili jsme názory Čelakovského, Čermáka, Čechové, Zaorálka a Bečky.

Kapitola navazující na studii frazeologie se věnovala lidové slovesnosti, především rčení, přísloví, pořekadlu, úsloví, pranostikám apod. V této kapitole jsme představili také pohádku. Oba autoři se lidovou slovesností zabývali, proto bylo nezbytné představit tuto látku. Pohádku jsme definovali pomocí publikací Jaroslava Tomana a Bohuslava Beneše.

V poslední kapitole teoretické části jsme zmínili životy autorů pohádek Erbena a Němcové.

V praktické části jsme se věnovali sběru a výzkumu frazémů excerpovaných z lidových pohádek Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

Nejprve jsme si definovali frazém pomocí studia odborných publikací a stanovili jsme si frazém jako spojení dvou a více slov, jež mají význam jako celek, jsou nerozdělitelná a často mají základní aspekty, jako jsou metaforičnost a expresivnost.

Excerpované frazémy jsme dle výše uvedené definice roztřídili do sémantických skupin. Sémantické skupiny jsme utvářeli během výzkumu, dle významu frazému jako celku. Celkem jsme výzkumem získali 20 sémantických skupin. Již při samotném výzkumu jsme objevovali různé obměny frazémů, ale i autorské frazémy.

Karel Jaromír Erben použil obměnu u frazémů **do dne a do roka; dělat se nevěda; spal až do bíla dne**. Jakým způsobem jsou obměny prováděny je vždy popsáno u každé skupiny.

Ryze autorské frazémy se ovšem objevovaly také. U Erbena jsme našli frazém: **tepal ho jako polenem**, jež považujeme za svébytný frazém autora, který se týká Otesánka. Otesánek je dle Erbenovy pohádky dítě ze dřeva, a když mlátil někoho rukou, bylo to jako polenem. Další ryze autorský frazém: **měl na něj psí hubu** znamená nadávat, lát. Tady si můžeme nejspíše představit psa, který štěká. To, že pes štěká, je velmi podobné lidským nadávkám.

Obměny jsme shledali i u Boženy Němcové. Použila obměnu u výrazů: **byl jako bez smyslů** a **kdo se nepřičiní, ten nemá a zpíval jako o závod**. U příslušných skupin jsou obměny vysvětleny.

Dále jsme našli autorský frazém Boženy Němcové: **nakloníš ucho**, který znamená vyslechnout někoho.

U Boženy Němcové nalézáme frazém: **bílý závoj jako dech**, jenž je velmi abstraktní. Spíše se používá **být slabý jako dech**, tudíž zde může jít také o autorský frazém. Závoj si představíme bílý a zároveň průhledný (hubený).

Typické koncové formule pohádek jsme objevili ve velmi malém množství, a to pouze u Němcové: **A žili spokojeně až do smrti...**, Erben tyto koncové frazémy nepoužívá vůbec.

Výsledkem práce je především rozřídění frazémů do 20 sémantických skupin. Dalším výsledkem je zjištění, že oba autoři užívají aktivně frazémy v pohádkách. Přidanou hodnotu pro nás jsou odchylky od standardu, a to autorské změny ve frazémeh a ryze svébytné frazémy autorů Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

Zajímavé pokračování této práce, či výzkumu frazeologismů by mohl být výzkum znalosti a porozumění známých českých, či pohádkových frazémů u dětí na 2. stupni ZŠ.

8 Zdroje

Použitá literatura

BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 1. Praha: Novinář, 1977. ISBN 59-015-75.

BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost: výbor pro současného čtenáře*. 1. vyd. Praha: Odeon, 1990. Lidové umění slovesné (Odeon). ISBN 80-207-0181-8.

CVRČEK, Václav. *Mluvnice současné češtiny*. Vyd. 1. V Praze: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1743-5.

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav. *Mudroslovní národu slovanského v příslovích*. 3. Praha: Lika Klub, 1999. ISBN 80-86069-04-4.

ČECHOVÁ, Marie. *Čeština - řeč a jazyk*. 2., přeprac. vyd. Praha: ISV, 2000. Jazykověda. ISBN 80-85866-57-9.

ČECHOVÁ, Marie. *Řeč o řeči*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2012. Lingvistika (Academia). ISBN 978-80-200-2069-7.

ČERMÁK, František a Josef FILIPEC. *Česká lexikologie*. Praha: Orbis, 1985. ISBN 0585-5675.

ČERMÁK, František. Onomaziologické systémy u propozic a proverbů. *Parémie národů slovanských*. Ostrava, 2003, , 45-54.(článek)

ČERMÁK, František. *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání*. 1. Praha: LEDA, 2009. ISBN 9788073352165.

ERBEN, Karel Jaromír. *České pohádky*. 7. Praha: Albatros, 1989.

FLAJŠHANS, Václav. *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku : přísloví staročeská*. 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3329-5.

FORST, Vladimír. *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce I A-G*. 1. Praha: Academia, 1985.

GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, Marek NEKULA a Zdenka RUSÍNOVÁ (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2012. ISBN 978-80-7106-624-8.

HAVRÁNEK, Bohuslav a Alois JEDLIČKA. *Česká mluvnice*. 5. Praha: SPN, 1986. ISBN 14-264-86.

HUBÁČEK, Jaroslav, Eva JANDOVÁ a Jana SVOBODOVÁ. *Čeština pro učitele*. 1. vyd. Opava: Optys, 1996. ISBN 80-85819-41-4.

KŘIVANCOVÁ, Michaela: Čertovský guláš - první část. (Obraz čerta v české frazeologii). *Lingua Viva*, 2015, č. 21, s. 41-48. ISSN 1801-1489.

MOHYLA, Otakar, Mojmir OTRUBA a Květa HOMOLOVÁ. *Čeští spisovatelé 19. století*. 1. Praha: Československý spisovatel, 1971, 256s.

NĚMCOVÁ, Božena. *Velká kniha pohádek*. 5. Praha: Albatros, 1988.

PODLIPSKÁ, Sofie. *Životopis Boženy Němcové*. Praha: I. L. Kober, 1891

ŠMILAUER, Vladimír. *Nauka o českém jazyku*. 4. Praha: SPN, 1979. ISBN 14-689-79.

TOMAN, Jaroslav. *Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury*. 1. vyd. České Budějovice: Pedagogická fakulta v Českých Budějovicích, 1992. ISBN 80-7040-055-2.

URBANOVÁ, Svatava a Milena ROSOVÁ. *Žánry, osobnosti, díla : (historický vývoj žánrů české literatury pro mládež - antologie)*. Vyd. 5, upr. a dopl. Ostrava: Ostravská univerzita - Filozofická fakulta, 2005. 239 s. ISBN 8073680467.

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Vyd. 3. Praha: Aurora, 1996. ISBN 80-85974-10-X.

Internetové zdroje:

Karel Jaromír Erben (1811-1870) – životopis. In: [online]. [cit. 2016-02-13] -dostupné z: <http://svet-literatury.wz.cz/autori/erben.htm>